

Дегтяренко М., здобувач кафедри
юридичної психології Національної
академії внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ ЯК НАПРЯМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Здійснено аналіз правових норм, наукових джерел та судової практики щодо залучення психолога-консультанта до діяльності судових органів. Досліджено психологічні питання, що виникають у сфері правосуддя та в кадровій роботі суду, зокрема щодо залучення особи, яка має ґрунтовні психологічні знання, у тому числі психолога-консультанта.

Ключові слова: суд; судова практика; спеціальні психологічні знання; психолог-консультант.

У межах судової діяльності неможливо не враховувати факт існування між особами психологічних відмінностей, що спричинені різними соціальними умовами, віковими особливостями, типологічними властивостями вищої нервової системи, рівнем розвитку й освіти тощо. З позиції психології будь-яке протиправне діяння, порушення цивільних правових норм можна розглядати як особливий вид діяльності, соціальної активності особи. Дослідження та визначення суб'єктивних особливостей діяльності осіб, що мають юридичне значення, та психологічна характеристика учасників судового процесу забезпечують більш точне застосування норм права. Проте таке дослідження та виявлення потребують спеціальних психологічних знань, однією з форм використання яких є залучення психолога-консультанта.

Проблема необхідності забезпечення психологічної підтримки під час безпосереднього здійснення судової діяльності за результатами нашого дослідження отримала експериментальне підтвердження. Загалом її актуальність констатували 90,3 % респондентів. З числа опитаних 13,9 % наголосили, що така необхідність виникає повсякчас, а 76,4 % – періодично. Цікавим є

факт відсутності суттєвих відмінностей у потребі в психологічній підтримці категорій суддів із життєвим і професійним досвідом (близько 60 % опитаних) та категорії суддів до 40-річного віку (близько 40 % осіб). Означене вкотре підкреслює актуальність не лише науково обґрунтованого інноваційного підходу до вдосконалення професійної діяльності суддів, а й потреби у відповідному нормативно-правовому регулюванні.

Діяльність консультанта-психолога в судочинстві полягає в наданні необхідної психологічної інформації суду, повідомлення про психологічний аспект справи та процесу, досягнення психології та її галузей, що можуть бути використані для встановлення істини за справою (провадженням).

Консультант є освідченою особою, яка не має чіткого визначення процесуального профілю (експерт, спеціаліст), застосовує свої спеціальні знання з метою роз'яснення суду фактів та обставин, що мають суттєве значення для справи, у сфері наукової чи практичної діяльності, у якій зазначена особа є професіоналом.

Консультація в судовому процесі – професійна діяльність що проводиться на розсуд суду, за клопотанням чи на вимогу сторони процесу, та полягає в роз'ясненні положень певної наукової або практичної сфери, методології спеціальних досліджень, обставин і фактів за справою через призму конкретної науки з метою об'єктивного та справедливого розгляду справи.

В. М. Нікіфоров уважав можливим проведення в суді експертизи у формі консультації в разі, коли не проводиться експертне дослідження. І. Л. Петрухін диференціював поняття консультації за участі спеціаліста, визначивши, що освідчена особа може проводити консультацію письмово чи усно з тих питань, щодо яких слідчий або суд не є спеціалістом у процесуальному сенсі [1, с. 26].

На думку Е. Каргандберга, забезпечення ефективного захисту в кримінальній справі можливе за умови застосування допомоги освідчених осіб, тобто консультантів, процесуальний статус яких необхідно визначити в кримінальному процесуальному законі чи хоча б у відомчих нормативно-правових актах адвокатури [21, с. 54–55].

На думку І. М. Луцького, психологічна консультація є перспективною формою використання психологічних знань, що допомагає учасникам судового процесу в правильній оцінці обставин події, критичній оцінці експертного (психологічного) висновку, концентруванні визначених завдань, а також для можливості правильного застосування знань про людську психіку й особистісні підходи [3].

Водночас у наукових працях наявні кардинально протилежні позиції. Так, Р. Д. Рахунов висловлюється проти консультації як форми залучення спеціальних знань, звертаючи увагу на те, що лише експертиза є прийнятною формою отримання консультації в разі виникнення такої необхідності в суду чи слідчого [4, с. 60–61].

Оскільки в більшості судових справ важливу роль відіграє саме особа, а психолог є головним фахівцем із людинознавства, серед іншого з мотивації поведінки, діяльності людини, безперечним є факт доцільності його залучення для надання допомоги суду на будь-якій стадії судового провадження незалежно від категорії справ. Зокрема, на думку А. І. Луцького, урахуовуючи те, що в кримінальному правопорушенні виявляються особливості суб'єкта правопорушення й злочину, то саме психолог може встановити зв'язок (відношення), що виникає між суб'єктом (особою) й об'єктом (навколишнє середовище суб'єкта). Такий зв'язок виявляється через психологічний акт, що містить у собі інтелектуальний (пізнавальний), вольовий та емоційний аспекти [5].

Психолог-консультант у судовому процесі повинен мати вищу освіту за відповідною спеціальністю, володіти спеціальними психологічними знаннями, мати практичний досвід у сфері психології. У психолога як консультанта повинні бути розвинені навички та вміння щодо використання методики психологічного дослідження, певний досвід у науковій, практичній та педагогічній діяльності, йому повинні бути притаманні достатній життєвий досвід і широкий світогляд. У працях М. В. Костицького наявний перелік питань, які можуть бути поставлені психологові-консультанту [6, с. 130–138].

Досліджуючи нормативно-правову базу, судову практику й наукову літературу, можна сформулювати висновок про головні види діяльності психолога-консультанта в судовому

процесі, умовно поділені за декількома напрямками. Перший напрям стосується психології учасників процесу та полягає в консультуванні суду щодо типології особистості, психологічних особливостей і відмінностей цих осіб. Консультант-психолог може надати роз'яснення щодо психологічних особливостей поведінки особи; вікових відмінностей та психічного розвитку особистості; особливостей її пізнавальних, емоційно-вольових процесів; можливого впливу психічних і соматичних захворювань (наявних або перенесених) на поведінку та соціальну адаптацію особи; психології осіб під час здійснення ними трудової діяльності та можливості виникнення помилок на психологічному підґрунті тощо.

Наступний напрям роботи консультанта-психолога передбачає сприяння здійсненню комунікативної діяльності суддею, тобто його консультування щодо можливих засобів впливу на учасників процесу з метою коригування поведінки відносно її стабільності, переорієнтації, зайняття просоціальної позиції тощо. До цього ж напрямку належить пошук шляхів вирішення конфліктних ситуацій у суді, налагодження комунікативної взаємодії сторін, залучення їх до конструктивної співпраці, виявлення їх позицій, сутності конфлікту та психологічних бар'єрів, що сприяє підтримці культури судового процесу (судового етикету) відповідно до загальноприйнятих стандартів, недопущення можливих правопорушень, а також некоректної, аморальної або образливої поведінки учасників судового процесу. Можливою також є участь психолога в нейтралізуванні екстремальних ситуацій, наданні термінової психотерапевтичної допомоги тощо.

Уважаємо за доцільне зупинитися на окремій фазі комунікативної діяльності суду, а саме – проведенні допиту. Допит сторін здійснюється з метою інформаційного пошуку доказової бази та необхідного психологічного впливу в умовах постійного контакту й діалогу, оскільки саме під час допиту інформаційний обмін поєднується з психологічним впливом [7, с. 118]. Ефективний допит неможливий без налагодження психологічного контакту, без прагнення особи надати необхідну та достовірну інформацію суду. Психологічний контакт, що має багатосторонній характер і стимулює психологічний стан усіх учасників взаємодії, полягає в налаштуванні, розвитку, підтриманні взаємної поваги

осіб у спілкуванні, спонуканні до дотримання принципів моралі. Зазначене здійснюється з метою отримання доказової інформації, для встановлення об'єктивної істини в справі.

Особа як учасник судового розгляду є багатоманітним неповторним світом з індивідуальними рисами – психофізіологічними, біологічними, соціальними та розумовими [8]. Їх урахування зумовлює налагодження доцільного контакту, визначає реалізацію індивідуального психологічного підходу, для чого вкрай необхідні спеціальні психологічні знання, володіння методичним апаратом психології, що сприяє отриманню максимально об'єктивних свідчень допитуваних осіб.

Одним із значущих напрямів роботи психолога-консультанта в судовому процесі можна визнати судово-психологічну експертизу. Психолог-консультант, відповідно до чинного законодавства, не має права формувати експертний висновок. Проте, на нашу думку, консультування може бути корисним у контексті призначення та проведення судово-психологічної експертизи. Так, психолог може надати консультацію щодо актуальності й доцільності призначення експертизи; її різновиду, правильного формулювання запитань в ухвалі (постанові) суду про призначення судово-психологічної експертизи; правильного розуміння висновку експерта, у тому числі стосовно спеціальних термінів і понять. До того ж, психолог-консультант може сформувати інформативну базу про психологічний аспект справи, зібрати важливу інформацію про психологічний стан, явища й процеси, що стосуються майбутніх підекспертних осіб [9, с. 152].

У науковій юридичній літературі наявне переконання, що консультація психолога можлива на всіх стадіях судового процесу й може здійснюватись як в усній формі, так й у вигляді письмових роз'яснень. На думку І. М. Сорокотягіна, консультація належить до позапроцесуальних форм використання спеціальних знань і допомагає державному органу в отриманні важливої та корисної для справи попередньої інформації [10, с. 16–17]. Ми згодні з тим, що консультація, за чинним законодавством, не має вагомих юридичних наслідків. Натомість у суді касаційної інстанції надання нових матеріалів, серед іншого й консультацій (висновків) спеціаліста-психолога, може бути обставиною, що дає

підстави для змінення рішення, тобто набуває процесуального характеру та юридичного значення.

Залучення консультанта-психолога може бути використане під час проведення впізнання, зокрема для виявлення особистісних психологічних якостей особи, яка впізнає. З правової точки зору, упізнання під час судового розгляду – це візуальне пред'явлення особі (потерпілому, свідкові, обвинуваченому) особи або речі. Упізнання здійснюється після того, як особа під час попереднього допиту визначить характерні ознаки, за якими вона зможе впізнати особу чи об'єкт. У процесі впізнання особа повинна чітко вказати, чи впізнає вона особу або річ, а в разі позитивної відповіді – зазначити, за якими саме ознаками [11].

З психологічної позиції, упізнання виявляється в результативності сприйняття об'єктів, пред'явлених для впізнання, та їх порівнянні з образом осіб чи предметів, які сприймалися раніше, висновках щодо їх тотожності, подібності чи відмінності [12, с. 13].

Сприяння психолога в його проведенні вищезазначеної дії повинно відбуватися шляхом попередньої бесіди з тими, хто впізнає, стосовно визначення типу впізнання, можливих психологічних бар'єрів і способів їх усунення. Це надзвичайно важливо, оскільки нездатність описати об'єкт не виключає правильного впізнання, а правильний опис ознак і деталей, своєю чергою, не виключає помилкового впізнання [13, с. 87].

На нашу думку, психологічне консультування може реалізувати виховну та профілактичну функцію судочинства, що передбачає вплив на особу правопорушника за допомогою психологічних засобів та з метою його ресоціалізації.

Правові засади можливості отримання консультації в цивільному процесі закріплено в чинному законодавстві. Зокрема, у ст. 190 Цивільного процесуального кодексу України передбачено право суду використовувати усні консультації або роз'яснення спеціаліста [14].

Що стосується кримінального провадження, то гарантована процесуальна можливість скористатись консультаціями, у їх числі психологічного характеру, закріплена в ст. 360 Кримінального процесуального кодексу України [11]. Так, під час дослідження доказів суд має право на усні консультації та письмові роз'яснення професійного психолога, отримати інформацію

шляхом додаткового опитування з приводу наданих консультацій. Проте, на нашу думку, у чинному законодавстві участь консультанта недостатньо висвітлено – зокрема відсутнє чітке розмежування процесуального статусу консультанта й спеціаліста.

На думку О. К. Черновського, судова практика свідчить про те, що методичний потенціал психолога під час консультування в кримінальному провадженні обмежений процесуальними вимогами, тому суд може розраховувати лише на власні можливості [15, с. 112].

Відсутність практики залучення психолога-консультанта до судового процесу, незалежно від категорії справ, зумовлена низкою причин. Першою з них можна визнати недостатність визначення на законодавчому рівні процесуального статусу психолога-консультанта, його прав та обов'язків, завдань і функцій у судовому процесі тощо. Водночас, оскільки законодавець не обмежує ні можливих дій, ні форм участі психолога в судочинстві, то його участь у багатьох судових справах є реальною та можливою без будь-яких змін чи доповнень до чинного законодавства.

Другою причиною є брак часу, оскільки психологічна консультація потребує певної його витрати з огляду на принцип розумного строку розгляду справ. Третьою причиною є недостатність кваліфікованих фахівців-психологів на місцевому (районному) рівні. Ще однією причиною можна визнати додаткові грошові витрати.

На нашу думку, можливою формою залучення психолога-консультанта є психологічне забезпечення діяльності суддів і працівників апарату суду. Проте зазначена форма жодним чином не закріплена в чинному законодавстві й можна назвати лише поодинокі випадки її застосування. Так, в Апеляційному суді Івано-Франківської області залучено психолога для здійснення кадрової роботи.

Зазначений досвід доводить, що діяльність психолога-консультанта в кадровій роботі, безперечно, є перспективною та, більше того, необхідною для належного функціонування судової системи. Провадження зазначеної діяльності є можливим без змінення чинного законодавства.

Опитування нами суддів виявило їх позицію щодо перспективних напрямів діяльності психолога в суді, зокрема:

проведення групової й індивідуальної роботи щодо психоемоційного розвантаження та зняття напруженості – 50,5 %;

надання психокорекційної та психопрофілактичної допомоги – 28,3 %;

проведення освітніх і тренінгових занять – 13,1 % опитаних.

Вищезазначене доводить, що дотриманню принципів судочинства й ефективному реформуванню судової системи з метою вдосконалення діяльності судових установ і, відповідно, гарантуванню прав та свобод людини й громадянина в судочинстві усіляко сприятиме залученню психолога як консультанта на всіх етапах здійснення судового розгляду справ кримінального та цивільного провадження. Конкретні ж функції та завдання психолога в судочинстві мають розроблятися як на законодавчому рівні, так і ґрунтуватися на сучасному науковому психологічному доробку. Зокрема, зміни до чинного законодавства стосуються, передусім, визначення процесуального статусу психолога-консультанта, форм його участі в судовому процесі, функцій і завдань, кола прав та обов'язків тощо. Зрештою використання спеціальних психологічних знань, безумовно, сприятиме, як справедливо зазначає О. К. Черновський, формуванню адекватного переконання судді під час прийняття рішення у справі [15, с. 112].

У підзаконних актах та офіційному тлумаченні варто зосередити увагу суддів на можливості залучення психологів-консультантів під час проведення процесуальних дій, а надто з огляду на своєрідність поведінки осіб, відносно яких здійснюються процесуальні дії.

Список використаних джерел

1. Каргадберг Є. Використання спеціальних знань адвокатами в радянському кримінальному процесі / Є. Каргадберг // Використання спеціальних знань в радянському кримінальному процесі. – 1984. – Вып. 63. – С. 54–55.

2. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – К. : Высш. шк., 1990. – 259 с.

3. Луцький М. І. Участь спеціаліста-психолога у забезпеченні прав людини в кримінальному судочинстві / М. І. Луцький // Науково-інформаційний вісник. – 2010. – № 2.
4. Чельцов М. А. Проведення експертизи в радянському кримінальному процесі / М. А. Чельцов, М. В. Чельцова. – М., 1954.
5. Луцький М. І. Психологічна консультація у кримінальному процесі / М. І. Луцький // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : [зб. наук. ст.]. – К., 2008.
6. Юридична психологія : [підруч.] / за ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Мойсєєва. – К., 2007. – 360 с.
7. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві : [моногр.] / В. Я. Марчак. – Чернівці : Рута, 2005. – 152 с.
8. Тетюев С. В. Участие педагога в допросе несовершеннолетних свидетелей и потерпевших / С. В. Тетюев // Российская юстиция. – М., 2007. – № 8. – С. 54–58.
9. Орбан-Лембрик Л. Е. Юридична психологія / Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Кошинець. – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – 316 с.
10. Сорокотягин И. М. Специальное познание в расследовании преступлений : [моногр.] / И. М. Сорокотягин. – Ростов н/Д, 1984. – 186 с.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України // Голос України. – К., 2012. – № 90–91.
12. Петрухін І. Л. Експертиза як засіб доказування в радянському кримінальному процесі / І. Л. Петрухін. – М., 1956.
13. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – СПб., 2009. – 608 с.
14. Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–42.
15. Черновський О. К. Особливості залучення спеціаліста-психолога та надання психологічних консультацій під час судового розгляду / О. К. Черновський // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2013. – Вип. 644.